

OPINII

Este o problemă cu *lirismul sociologic*?

Cătălin Zamfir

Universitatea din București

Am citit studiul profesorului Sandu în recenta carte coordonată de dânsul¹. Fără să vreau mi-a venit în minte o expresie: *lirism sociologic*. La început, expresia mi-a părut ciudată și am încercat să o șterg din minte. Dar ea îmi tot revenea și începuse să mă obsedeze: Ce semnificație s-ar putea asocia acestei expresii?

Când Ionel a fost întrebat de ce s-a îndrăgostit de Ionela, a răspuns: E frumoasă, e drăgălașă, e inteligentă și veselă. Motivația dată este complet insuficientă. Mărioara poate avea și ea toate aceste calități, și chiar mai multe, dar Ionel nu s-a îndrăgostit de Mărioara, ci de Ionela. Concluzia este că Ionel nu prea poate explica de ce s-a îndrăgostit și că, de fapt, nu este conștient de *motivul real* pentru care el are acest sentiment. Vom întreba un psiholog. El va spune: Există unele teorii, dar sunt discutabile. De fapt, încă nu știm de ce oamenii se îndrăgostesc de o anumită persoană și nu de alta. Și este normal că nici Ionel nu prea știe de ce s-a îndrăgostit de Ionela. Că s-a îndrăgostit este un fapt indiscutabil, chiar dacă el nu poate oferi o explicație. Și ar fi absurd să-i cerem să renunțe la dragostea sa, doar pentru că nu știe de ce i s-a întâmplat acest lucru. Explicației date de Ionel i se potrivește termenul de *lirism*. Aș generaliza acest exemplu: *lirismul se referă la atitudinea unei persoane*

care are un sentiment de atașament profund față de o persoană, situație sau idee, dar care nu prea poate explica satisfăcător de ce are un asemenea sentiment.

Și nouă, sociologilor, adesea ne plac unele idei. Descoperirile în sociologie pornesc de regulă de la teme față de care avem un sentiment puternic. Și nimic nu este rău în aceasta.

Și profesorului Sandu i-a plăcut ideea că expunerea, în diferite forme, la experiența cu societatea occidentală – lucrul în Occident, excursiile, intenția de a pleca în Occident, discuțiile cu membrii familiei care au avut o asemenea experiență (i-aș numi pe scurt „călătorii”) – are o influență profundă asupra mentalității și a comportamentului.

Atracției inițiale pentru idee i se poate asocia termenul de lirism. Pasul următor făcut de profesorul Sandu a fost să scrie, pe baza acestei idei, un studiu sociologic. În sociologie însă lirismul nu are ce căuta. Sociologul trebuie să transforme lirismul inițial într-o *ipoteză*. Deci ideea formulată mai sus a devenit ipoteza studiului. Dacă este absurd să-i ceri lui Ionel să-ți răspundă de ce s-a îndrăgostit de Ionela, în știință, când cineva emite o ipoteză, aceasta *trebuie* susținută de argumente: să fie supusă verificării/testării după exigențele standardelor științei. În știință, principiul

1. „«Străinătatea» în mentalitățile urbane”, în Dumitru Sandu (coord.), *Viața socială în România urbană*, Iași: Editura Polirom, 2006.

fundamental al atitudinii față de o idee, oricât de atractivă ni se pare ea, este de a o supune *îndoii* – Descartes a considerat că știința trebuie să fie construită pe actul fundamental al *îndoii* față de toate ideile care s-au acumulat – sau, în formularea tot atât de celebră a lui Kant, *criticii*. Verificarea rareori este definitivă. Ea trebuie însă să fie *rezonabilă, plauzibilă*, conformă cu standardele științei.

Dacă ideea mi s-a părut atractivă, transformarea ei în ipoteză mi-a stârnit multe *îndoii*. Și voi încerca să examinez modul în care această ipoteză este testată.

Orice ipoteză trebuie supusă la două tipuri de teste: un test *teoretic* și unul *empiric*.

Testul teoretic constă în analiza corectitudinii sale conceptuale și consistența ei logică cu contextul teoretic existent.

1. *Prima critică teoretică*. Justificarea conceptualizării ipotezei cu expresia „a treia cale”. Expresia „contactul cu Occidentul este «a treia cale» a tranziției” mi s-a părut, la prima vedere, o idee interesantă. La o examinare mai atentă, ea are însă o justificare inconsistentă. O a treia cale reprezintă o alternativă la căile întâi și a doua. Termenul de *cale* este asociat cu termenul de *alternativă*: dacă o iei pe o cale, logic nu poți să o iei și pe o altă cale. Care sunt celelalte două căi? Formularea a devenit celebră de la un sociolog englez, consilier al lui Blaire, și lansată în limbajul politic: față de calea comunistă și de cea capitalistă, el a lansat programul unei construcții sociale alternative, cea de-a treia cale. Care sunt primele două căi ale tranziției, față de care contactul cu Occidentul este a treia? Autorul oferă una care sporește confuzia: „În aceste condiții, s-a impus o a treia cale a tranziției postcomuniste. O cale care nu este nici instituțională, nici economică, nici politică. Este una de tip social-spontan. Și se cheamă migrație” (p. 19).

Prima cale este deci economică. A doua cale este politică. A treia cale este „social-spontană”. Aceasta din urmă nu este și economică și politică? Primele două nu sunt și ele „social-spontane”? Poate primele două sunt experiențe ale realității interne. Dar de ce doar economice și politice, nu globale de viață? Dar față de experiența internă „călătoria în Occident” este o alternativă? Ea poate fi doar o sursă suplimentară de informații care să consolideze sau să corecteze experiența internă. Acum îmi pare expresia în discuție ca total inconsistentă.

Dar critica aceasta poate fi considerată un chițibuș. Ideea contează. Să examinăm ideea ca atare.

2. *A doua critică teoretică*. Ipoteza studiului exprimă o relație cauzală: contactul – în diferite forme și căi – cu Occidentul are o influență pozitivă asupra mentalității românești în tranziție. Studiul încearcă să răspundă la întrebarea: „Care este rolul experienței de viață acumulate în străinătate în structurarea mentalităților?” (p. 19).

Orice ipoteză a unei relații cauzale cere imperios o justificare teoretică. Trebuie să i se asocieze un model teoretic explicativ, și acesta, de regulă, ipotetic, dar rezonabil, verosimil. Susținerea teoretică reprezintă o încadrare în contextul teoretic. Simpla credibilitate intuitivă este preștiințifică. Dacă se poate imagina un model explicativ verosimil unei ipoteze cauzale, aceasta reprezintă o testare teoretică preliminară obligatorie. Dacă nu putem explica verosimil de ce credem că relația respectivă este teoretic sustenabilă, ipoteza noastră nu se poate califica drept una de tip științific. Am găsit adesea asemenea pseudoipoteze: „Fetele sunt mai fericite decât băieții”. Poate. Dar de ce nu invers: „Băieții sunt mai fericiți decât fetele”? Dacă nu avem o justificare verosimilă teoretic, opțiunea noastră nu este o ipoteză.

Mai corect ar fi să formulăm o *întrebare* pusă realității: „Sunt fetele sau băieții mai fericiți, sau sexul nu este asociat cu diferențe în starea de fericire?”. Și cercetarea ne poate da un răspuns empiric la această întrebare.

Să vedem deci care este justificarea teoretică a ipotezei.

E bine să călătorești și rudele să-ți povestească ce au văzut acolo. Un asemenea contact, în momentul actual, pentru români va avea efecte benefice. Și mie inițial mi-a plăcut ideea. Intuitiv, pe baza experienței comune, această idee mi se pare verosimilă. La nivelul conștiinței comune nu trebuie argumentat. Intuitiv, mi se pare rezonabil că experiența cu Occidentul poate avea o influență: ne convinge că sistemul capitalist este mai eficient decât comunismul; că stimulează motivația și chiar contribuie la dezvoltarea competenței de a lucra într-un sistem capitalist; că oferă exemple de calitate a bunurilor și serviciilor. Și eu am față de ideea profesorului Sandu o atitudine mai degrabă lirică.

Dar ideea, în contextul științei, este vagă. Dacă vrem să o formulăm ca ipoteză trebuie să trecem de la intuiția difuză la judecarea teoretică. Este necesar, în consecință, să abordăm analitic posibila influență a contactului cu Occidentul: să identificăm zonele experienței influențate, tipurile de influență, mecanismele și gradul acestei influențe. Probabil în anumite zone ale mentalității influența este mai mare, în altele mai mică și în altele nulă; pozitivă în unele zone, negativă în altele. Să măsurăm empiric existența unei asemenea influențe.

Ceea ce m-a șocat este un tip al influenței ipotetice: *experiența cu Occidentul are ca efect creșterea toleranței*. Cele mai importante componente ale acestei influențe considerate în lucrare sunt: crește acceptarea evreilor și a romilor. Față de o asemenea ipoteză mi s-a părut un lirism tipic.

Ideea este frumoasă, autorul o iubește, dar dacă nu reușește să ofere argumente credibile, nici teoretice, nici empirice? Apoi, influența Occidentului nu este numai prin experiența personală, dar și prin influența politică și culturală în România, prin intermediul unor actori politici și prin mass-media. Prin intermediul experienței personale însă cu greu ne-am imagina cum ea ar avea efecte asupra toleranței față de diferite grupuri.

Nu ne putem imagina cum contactul personal, de „călător”, cu Occidentul este de natură a scădea semnificativ antisemitismul, a crește acceptarea romilor și a diferitelor culte religioase. Gândind mai bine, nu cred că o asemenea ipoteză poate fi susținută teoretic. Este o idee vagă, frumoasă, dar mai degrabă naivă. Mi-au venit în minte previziunile făcute de Saint Simon pentru societatea utopică pe care și-a imaginat-o. Acea societate va fi rațională, oamenii se vor înțelege, se vor iubi. Rezonabil. Dar, adăuga el, oamenii vor fi totodată și mai frumoși și vocea lor va fi mai melodioasă.

În această ipoteză sunt incluse tacit câteva presupoziii teoretice care ar fi trebuit explicitate pentru a fi credibile. Să luăm două cazuri invocate în studiu: *atitudinea față de evrei și atitudinea față de romi*.

1. Moștenirea de la societatea comunistă: românii sunt intoleranți față de aceste grupuri. Comunismul a promovat antisemitismul și atitudinea negativă față de romi și această politică a avut un impact sensibil asupra populației. Deci românii erau inițial antisemiți și tentați să-i discrimineze pe romi. În fapt, lucrurile sunt ceva mai complicate. Oficial, politica comunistă era net ostilă antisemitismului și discriminării țiganilor. Nu se poate nega însă că, datorită unor factori social-economici, culturali, tradiționali, existau probabil rămășițele unor atitudini negative față de evrei,

dar la un nivel scăzut și doar în unele segmente ale populației. Ar trebui probat de asemenea că antisemitismul (atât cât era) era sensibil mai ridicat în România decât în Occident. Intuitiv, această ipoteză nu mi se pare credibilă. O anumită rezervă mai mult sau mai puțin accentuată față de romi exista tradițional, deși era descurajată politic de regimul comunist.

2. Călătoria în Occident a oferit oportunități de contact direct cu segmentele de populație discriminate în România, iar acest contact a fost pozitiv, contrar mentalității românilor. Cei care au lucrat în Occident nu au cunoscut, probabil, prea mulți evrei și, chiar dacă i-au întâlnit, de multe ori nici nu au știut că sunt evrei. Cel mai probabil au văzut romi din România sau Bulgaria și nu cred că acest contact trimitea un mesaj de toleranță. Cât despre excursioniști, este aproape exclus să fi avut asemenea experiențe directe. Dar cei care doar intenționează să meargă în Occident? Este de presupus că în pregătirea pe care și-o fac pentru o asemenea călătorie își vor revedea atitudinile lor intolerante? Dar contactul cu membrii familiei? Chiar dacă am încerca să ne imaginăm cum se transmite mesajul de toleranță, mi se pare că este mai degrabă o glumă. Un văr vine din Occident și, la o masă de revedere, proaspătul „occidental” atacă problema toleranței: Bă, acolo, nu ca la noi, evreii sunt apreciați; să nu mai vorbim de țigani;ăștia sunt considerați cetățeni cu prestigiu și de încredere; cum prind unul, îl și angajează.

3. În toate formele de intoleranță, românii au atitudini substanțial mai negative decât occidentalii. De aceea, cu privire la toate grupurile marginalizate în România, în Occident există o atitudine marcat tolerantă, iar călătorii au avut personal experiența șocantă a diferențelor de atitudine.

Putem avea rezerve profunde față de toate cele trei presupoziii teoretice tacit implicate în ipoteza în discuție.

Ar mai exista o posibilitate. Poate că nu experiența directă cu evreii și romii este sursa creșterii toleranței, ci aceea cu „starea de spirit de toleranță” din Occident, experiența unei „toleranțe abstracte” pe care o sesizează difuz în hoteluri, în expoziții, pe stradă, în relațiile cu patronii și cu colegii; absorbția mesajelor de toleranță din mass-media, participarea la conferințe, discuții personale în care occidentalii ridicau frecvent probleme legate de toleranță. Venit acasă cu acest bagaj de experiență, se raportează altfel la conaționalii săi. Și o asemenea presupozitie este mai mult anecdotică, decât de luat în serios.

Testul empiric. Dincolo de susținerea teoretică, o ipoteză trebuie verificată empiric: Există o relație *statistic semnificativă* între experiența „călătorului” și mentalitatea sa? Am văzut că argumentarea teoretică constă mai mult pe evidența intuitivă și în unele puncte cu deficit grav de credibilitate. Autorul mizează pe testarea empirică pe care o consideră decisivă pentru susținerea ipotezei. „Ideologiile în sprijinul democrației și al toleranței sunt susținute în mai mare măsură de cei care au, decât de cei care nu au experiența în străinătate. Ponderea persoanelor tolerante față de evrei din totalul celor care au fost în străinătate este de peste 70%. Ponderea celor care nu au experiența străinătății nici măcar la nivelul familiei lor este de numai 60%” (p. 28).

Datele din tabelul 3 (p. 28) par să probeze aceeași susținere empirică și față de romi. Propoziția citată mai sus cuprinde formularea imprecisă: „Ideologiile în sprijinul democrației și toleranței sunt susținute în mai mare măsură de cei care au, decât de cei care nu au experiența în străinătate”.

Redau un extras din tabelul 3 :

	Străinătatea trăită prin muncă proprie	prin călătorie	prin intenție de migrație	indirect, prin familie	prin nonmigrație
Încrederea în evrei	73	77	75	62	59
Încrederea în romi	56	50	54	41	42

Notă: Exemplu de mod de citire: 56% dintre cei care au lucrat în străinătate au încredere în romi, față de numai 46% pe total mediul urban.

Ce înseamnă că „sunt susținute”? De datele empirice? Tabelul 3 dat în sprijinul ipotezei „pare” să confirme ipoteza. Surprinzător este că profesorul Sandu încalcă regula elementară de a preciza, când se dau date, să indice și dacă diferențele sugerate de acestea sunt sau nu *semnificative statistic*. Deci datele din tabel, statistic, nu spun nimic, doar că *par* diferențele presupuse, dar nu se știe dacă ele sunt datorate hazardului sau sunt semnificative statistic.

Să presupunem totuși că diferențele din tabelul 3 sunt semnificative. Rămâne însă deschisă o problemă. Detectarea unei relații empirice trebuie analizată cu atenție pentru că existența ei nu reprezintă încă o probă a unei relații cauzale efective, iar nu doar efectul artificial al jocului statistic.

„Călătorii” sunt de regulă mult mai tineri, mult mai educați și mai prosperi, mai activi economic, beneficiari ai tranziției. Noncălătorii pot fi mai vârstnici, mai săraci, mai puțin educați, inactivi sau chiar mai alienați. S-a demonstrat că această stare de marginalitate/alienare/insucces/resemnare generează structuri de personalitate „închise”, „fasciste”, cu un nivel scăzut de toleranță. Deci nu pentru că au călătorit în Occident, au devenit mai toleranți decât cei care artificial sunt puși în categoria de noncălători, ci pentru că sunt mai tineri, mai educați, mai bogați, mai activi, mai de succes. Era simplu de separat contribuția independentă a diferiților factori

determinanți posibili: vârstă, educație, prosperitate, activitate economică, experiența din Occident. Aceasta era o operație empirică absolut necesară, dar ea nu este făcută.

Cu acest mod de analiză statistică, predicția lui Saint Simon aplicată la cazul „călătorilor” mă aștept chiar să fie susținută de date, dacă ele ar fi existat. Este de așteptat ca acești „călători” să fie mai frumoși și să aibă o voce mai melodioasă decât noncălătorii: pentru simplul fapt că sunt mai tineri, mai educați, mai prosperi, au făcut mai mult sport etc., iar nu ca rezultat al călătoriilor.

O pagină mai jos însă, autorul se răzgândește, contrazicând prima afirmație: „Ceea ce sugerau datele anterioare (cele din tabelul 3) [dar ce înseamnă în statistică verbul „a sugera”? – n.m.] era, de fapt, rezultatul altor factori asociați cu migrația, dar nu efectul specific al acesteia” (p. 29).

Această remarcă aruncă în aer tot studiul cu toate ipotezele formulate explicit la diferite pagini și afirmate că sunt „în general” susținute de date. Datele expulzate în anexă (tabelul A1 – „Modele de regresie multiplă cu experiența de migrațiune ca variabilă dependentă”) nu susțin deloc ipoteza. Dar aceste date contrare ipotezei nu sunt comentate și nu se trag concluziile care se impun. „A lucra în străinătate” nu are o contribuție determinativă independentă de alți factori, statistic semnificativă, la nici o

componentă a mentalității. Aceeași situație este și a factorilor „intenționează să plece în străinătate” și „cineva din familie a lucrat în străinătate”. Doar „a călătorit în străinătate” are o contribuție semnificativă statistic *doar* la componenta „orientare procapitalistă”, dar nici o contribuție semnificativă la celelalte componente ale mentalității, inclusiv nu influențează „toleranța etnic-religioasă”. Iar singura influență susținută de date „a călători în străinătate *asupra* orientării procapitaliste” este un caz tipic de presupozitie înalt discutabilă. Eu cred că este mai plauzibilă relația determinativă inversă: *cei prosperi economic* este de așteptat să aibă din această cauză *o orientare procapitalistă* și pentru că sunt prosperi își permit să călătorească în străinătate.

Tabelul A1 infirmă deci complet ipoteza centrală a studiului. Surprinzător este însă că în concluzia acestuia, în loc să declare bărbătește că ipoteza nu este susținută nici de date, autorul revine la dragostea inițială: „Ansamblul datelor considerate în capitol susțin ipoteza unui impact semnificativ al experienței de migrațiune asupra mentalităților și comportamentelor populației” (p. 50).

Erori de acest fel le găsim și în alte ipoteze. Dau încă un exemplu: tipul orașelor ca factor determinant. „Toleranța ridicată este întâlnită mai ales în orașele cu experiență duală: atât pentru muncă, cât și pentru alte rațiuni (adică excursiile

în Occident, intenția de migrare și un membru al familiei care a avut o asemenea experiență a Occidentului – n.m.). Este tipic în acest sens cazul orașului Brașov, cu o pondere relativ egală de plecări pentru muncă și pentru alte scopuri. Populația Brașovului pare să aibă un grad foarte mare de toleranță etnic-religioasă” (p. 29).

Datele sunt prezentate în tabelul 5. Și iarăși probleme statistice. În primul rând nu este indicată semnificația statistică a diferențelor dintre localități. Probabil că nici nu are sens statistic datorită micimii „subeșantioanelor”: Brașovul (54 persoane), Bacăul (63), Constanța (58) etc. Problema de fond este însă alta. Brașovul este substanțial mai tolerant decât altele pentru că populația sa are „o experiență de migrațiune duală” sau a altor factori „ascunși” în „experiența duală”? Mai credibil este că Brașovul prezintă o toleranță mai ridicată nu pentru faptul *de a fi avut mulți „călători”*, ci pentru că are o tradiție culturală a multiculturalității, remarcate de mulți specialiști. Sau, simplu, pentru că în „subeșantion” erau persoane mai educate, mai tinere; sau pentru că orașul este mai prosper?

Pot concluda deci că profesorului Sandu i-a plăcut ipoteza sa, dar nu a reușit să o susțină nici teoretic și nici empiric.

Aceste considerente cred că justifică epitetul de *lirism sociologic*.